

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право
УДК 341.322.5

Зубанський Микола Костянтинівич

аспірант

Львівського державного університету внутрішніх справ

Zubanskiy Mykola

Postgraduate Student of the

Lviv State University of Internal Affairs

ORCID: 0000-0001-9912-5732

**ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ ЯК ПОРУШЕННЯ
ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ
PECULIARITIES OF THE CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATION OF
A SOCIALLY DANGEROUS ACT AS A VIOLATION OF THE LAWS
AND CUSTOMS OF WAR**

Анотація. У статті розглянуті питання юридичного і практичного змісту, які покликані вирішити питання оцінки кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння за статтею 438 Кримінального кодексу України. Практично проведено визначення способів та засобів ведення війни, які відповідно до положень міжнародного гуманітарного права охоплюються складом кримінального правопорушення порушення законів та звичаїв війни. На основі аналізу бланкетної диспозиції статті 438 Кримінального кодексу України отримано висновок про те, що з метою повного точного та об'єктивного аналізу складу кримінального правопорушення необхідно проводити співставлення вчиненого суспільно небезпечного діяння з ознаками, які передбачені нормами міжнародного гуманітарного права та відповідно

встановлять собою форми вчинення порушення законів та звичаїв війни. З метою чіткого розуміння, які саме способи та засоби ведення війни потрапляють під заборону норм міжнародного гуманітарного права відповідно постійно виникає необхідність звернення до норм міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Визначено, що правильність кримінально-правової кваліфікації, а отже і оцінка дій особи, яка обвинувачується у вчиненні зазначеного кримінального правопорушення, а також подальше притягнення зазначеної особи до юридичної відповідальності, невід'ємно пов'язана з точним детальним аналізом положень міжнародного кримінального права, а також норми міжнародного гуманітарного права міжнародних договорів, конвенцій, які покликані врегулювати визначення поняття порушення законів та звичаїв війни. Важливим елементом для подальшої правильної кримінально-правової кваліфікації, а також правильного застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо обмеження застосування способів та засобів ведення бойових дій, а також їх фактична реалізація є неодмінною складовою імплементації норм міжнародних нормативно-правових актів, а також норм міжнародного гуманітарного права в частині національного законодавства. Такий процес імплементації є досить тривалим у часі, але не викликає жодних сумнівів, що він є необхідним станом на зараз і відповідно буде необхідним в майбутньому.

Ключові слова: воєнний злочин, Женевська конвенція, Гаазька конвенція, міжнародне гуманітарне право, склад злочину, порушення законів та звичаїв війни, міжнародне кримінальне правопорушення.

Summary. The article discusses issues of legal and practical content designed to resolve issues of assessing the criminal legal qualification of a socially dangerous act under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine.

Practically, the definition of methods and means of warfare has been carried out, which, in accordance with the provisions of international humanitarian law, are covered by a criminal offense for violation of the laws and customs of war. Based on the analysis of the blanket disposition of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, a conclusion was obtained that in order to fully accurately and objectively analyze the composition of a criminal offense, it is necessary to compare the committed socially dangerous act with the signs provided for by the norms of international humanitarian law and, accordingly, establishing the forms of violation of laws and customs of war. In order to clearly understand which methods and means of warfare are prohibited by the norms of international humanitarian law, accordingly, the need constantly arises to refer to the norms of international treaties, the consent to be bound by which is provided by the Verkhovna Rada of Ukraine. It has been determined that the correctness of the criminal legal classification, and therefore the assessment of the actions of a person accused of committing the specified criminal offense, as well as the further bringing of the said person to legal responsibility, is integrally linked to an accurate detailed analysis of the provisions of international criminal law, as well as the norms of international humanitarian law international treaties and conventions designed to regulate the definition of the concept of violation of the laws and customs of war. An important element for further correct criminal legal qualification, as well as the correct application of the norms of international humanitarian law to limit the use of methods and means of warfare, as well as their actual implementation is an indispensable component of the implementation of the norms of international legal acts, as well as the norms of international humanitarian law in parts of state legislation. This process of implementation takes quite a long time, but there is no doubt that it is a necessary condition at the moment and, accordingly, will be necessary in the future.

Key words: war crime, Geneva Convention, Hague Convention,

international humanitarian law, composition of the crime, violation of the laws and customs of war, international criminal offense.

Постановка проблеми. Збройна агресія РФ проти України достатньо чітко окреслює недостатність дослідження проблематики кримінальної відповідальності за вчинення порушення законів та звичаїв війни, а також визначення чітких меж, а саме, що слід розуміти під порушенням законів та звичаїв війни, яке коло діянь охоплюється даним визначенням на основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів та практики їх застосування [1]. Ці аспекти є досить важливими та потребують подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння як порушення законів та звичаїв війни займалася велика кількість представників наукової спільноти. Серед праць провідних учених, присвячених дослідженню даної проблематики, слід виділити дослідження І. Гловюк, Г. Тетерятник, М. Бондаренка, Д. Ковалюк, М. Хавронюка та В. Миронова. Тут також заслуговують на особливу увагу праці І. Копотуна [2], С. Петкова, Р. Скриньковського, В. Стратонова, Л. Сопільника та інших вчених, фахівців в галузі кримінального права [1; 3; 4]. Не зважаючи на значну увагу серед наукових кіл до дослідження проблематики кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, особливість конструкції статті 438 КК України (а саме бланкетна диспозиція) дозволяє розвивати дане дослідження з точки зору визначення поняття законів та звичаїв війни та практики притягнення винних у вчиненні даного кримінального правопорушення до кримінальної відповідальності з точки зору Міжнародного гуманітарного права, норм міжнародного правопорядку, а також положень міжнародних договорів.

Мета статті. Метою статті є комплексне дослідження особливостей

кримінально-правової кваліфікації порушення законів та звичаїв війни як кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, на основі дослідження законодавства України та практики застосування положень міжнародного гуманітарного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографія становлення та розвитку національного кримінального законодавства про відповідальність за порушення законів та звичаїв війни пройшла тривалий розвиток, починаючи з її зародження та перших проявів в часи Київської Русі до сучасного розвитку положень національного та міжнародного законодавства про відповідальність за військові злочини. Вагомий внесок в розбудову законодавчого підґрунтя відповідальності за порушення законів та звичаїв війни становили події Першої та Другої світової війни, наслідком яких було прийняття міжнародних нормативно-правових актів (так званих актів міжнародного гуманітарного права), які стосуються правил ведення бойових дій і покликані врегулювати права та обов'язки учасників збройного конфлікту. Слід відзначити, що міжнародне законодавство поділяє учасників збройного конфлікту на комбатантів та не комбатантів. Тобто ми можемо простежувати чітку грань розмежування прав та обов'язків як учасників збройного конфлікту, які визнані воюючою стороною, так і цивільного населення, яке в більшості випадків стає жертвою збройного конфлікту [5, с. 29–31].

Дослідження питання кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння як порушення законів та звичаїв війни слід розпочати з дослідження питання: що ж варто розуміти під порушенням законів та звичаїв війни? На практиці, проглядаючи історіографію формування та розвитку суспільства та окремих держав, слід зазначити, що періодично людство перебувало у стані проведення бойових дій, і оскільки більшість тогочасних воєн були пов'язані з прагненням й насильницьким способом

заволодіти територією та матеріальними ресурсами іншої країни, то можна сміливо їх кваліфікувати як міжнародні правопорушення, в яких чітко проглядається факт порушення норм міжнародного гуманітарного права. Також слід відзначити, що до початку ХХ ст. практично були відсутніми норми міжнародного права, покликані врегулювати так звані «правила ведення війни». Важливим зрушенням процесу формування норм міжнародного гуманітарного права, а саме положень про воєнні злочини стало закінчення Другої світової війни, яку варто відзначити, як кримінальне правопорушення міжнародного характеру, яке на практиці показало неминучі масштаби та наслідки збройного конфлікту міжнародного характеру та дало поштовх до законодавчого закріплення заборон на використання певних способів та засобів ведення війни. В даному випадку мова йде про один з перших міжнародних нормативно-правових актів, який чітко окреслює питання порушення законів та звичаїв війни, а саме про Женевські конвенції 1949 року [6–8; 9, с. 110–112]. Ці нормативно-правові акти міжнародного гуманітарного права покликані врегулювати саме поняття правил ведення війни, а також питання визначення, яке саме коло суспільно небезпечних діянь охоплюється питанням порушення законів та звичаїв війни.

На основі аналізу положень Женевських конвенцій та Гаазької конвенції можна стверджувати: під законами та звичаями війни варто розуміти правила ведення бойових дій, за яких виключається застосування способів та засобів ведення війни, за яких є загроза масового знищення людей, в тому числі як і комбатантів, так і звичайного цивільного населення, та визначають, що ведення війни повинно спрямовуватися саме на виснаження військової потужності держави суперника шляхом мінімізації людських жертв та недопущення застосування зброї та способів ведення війни, які спроможні призвести до знищення людей та усього живого. Закони та звичаї війни покликані захистити правовий статус

декількох верств учасників збройних конфліктів, а саме: комбатантів, як сторін збройного конфлікту, які беруть активну участь у процесі ведення бойових дій та ведуть наступальні або оборонні дії в процесі збройного конфлікту, некомбатантів, тобто осіб, які входять до складу збройних сил воюючих сторін та надають їм активну допомогу та сприяння, але безпосередньої участі в проведенні воєнних дій не беруть, звичайного (мирного) цивільного населення, яке так чи інакше стає стороною, яка безпосередньо потерпає від наслідків воєнних дій, що проявляється у загибелі людей, а також знищенні майна, а також військовополонених, як осіб (комбатантів та некомбатантів), які в результаті проведення воєнних дій опинилися у владі ворожої сторони [6–10].

З практикою застосування міжнародного гуманітарного права кожна держава стикається на практиці виключно у випадку збройної агресії та проведення воєнних операцій. В мирний час норми міжнародного гуманітарного права не застосовуються у зв'язку з відсутністю визначених умов дії, а саме періоду збройного конфлікту, війни або пост-періоду застосування зброї масового знищення та визначення його наслідків і відповідальності за вчинення.

Така ситуація простежується і в нашій країні, в якій до 2014 року практика застосування положень міжнародного гуманітарного права була на деяких часових проміжках просто відсутньою та застосовувалася виключно у випадках оцінки дій військовослужбовців, які входять до складу миротворчих контингентів, а також оцінки правомірності або неправомірності застосування ними або стосовно них засобів ведення війни. А тому, на практиці до 2014 року, а саме до початку збройної агресії РФ проти України, застосування статті 438 КК України було відсутнім, що призвело до значних прогалин під час подальшої кваліфікації суспільно небезпечних діянь, як порушення законів та звичаїв війни.

Станом на зараз, під час практики застосування положень статті 438

КК України, а саме під час кваліфікації суспільно небезпечних діянь як порушення законів та звичаїв війни ми стикаємося з проблемою бланкетної диспозиції аналізованої статті КК України. Для з'ясування питання законів та звичаїв війни з чіткого розуміння диспозиції статті 438 КК України ми бачимо, що під порушенням законів та звичаїв війни законодавець розуміє жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Таке визначення порушення законів та звичаїв війни призводить до розширювального тлумачення положень КК України, а саме застосування норм інших галузей права, зокрема положень міжнародного гуманітарного права, а також міжнародних нормативно-правових актів для оцінки відповідності вчиненого суспільно небезпечного діяння як порушення законів та звичаїв війни. Передбачене в частині 1 статті 438 КК України тлумачення визначення ряду суспільно небезпечних діянь, які виступають порушенням законів та звичаїв війни згідно з законодавством України, виступає формами вчинення порушення законів та звичаїв війни, зовнішнім проявом суспільно небезпечного діяння, яке підлягає оцінці під час кримінально-правової кваліфікації вчиненого діяння як порушення законів та звичаїв війни. Для визначення суті зазначених діянь, та ознак, які виступають їх проявом доцільно звертатися до міжнародних нормативно-правових актів, а саме до положень Женевських, Гаазької конвенцій, а також до положень Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду [7].

Станом на зараз можна зауважити практику, згідно з якою вирок за

статтею 438 КК України ухвалюють суди на деокупованих територіях, і це логічно у зв'язку з застосуванням територіального принципу підсудності [10]. На думку суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду, в Україні практика ухвалення вироків за статтею 438 КК України буде набувати широкого поширення на всій території України. Відповідно до положень КК України під порушенням законів та звичаїв війни слід розуміти жорстоке поводження з військовополоненими та або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт розграбування національних цінностей на окупованих територіях, застосування способів та засобів ведення війни, які є заборонені міжнародними нормативно-правовими актами та нормами міжнародного гуманітарного права. Частина друга статті 438 КК України передбачає кваліфікований склад розглядуваного нами злочину, а саме за вчинення тих самих діянь, якщо вони поєднані з умисним вбивством. На думку суддів, на практиці не виникає сумніву під час кваліфікації діянь, коли мова йдеться про ситуації, в яких розглядається жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, для більш точного застосування положень КК України, слід перевіряти відповідно до міжнародних правових актів чи дійсно потерпілі мають передбачені міжнародними документами статус військовополоненого або цивільного населення. Якщо вести мову про способи ведення війни, заборонених міжнародними нормативно-правовими актами, ми стикаємося з необхідністю дослідження досить таки великого кола міжнародних нормативно-правових актів, а також норм міжнародного гуманітарного права, серед яких Гаазька та Женевська конвенції, які передбачають заборонені способи засоби ведення бойових дій, а також обмеження на застосування зброї масового знищення та масового ураження. Для визначення способів та засобів, які відповідно до норм міжнародного гуманітарного права виступають способами та засобами забороненими для

ведення війни, нам потрібно звернутися до досить широкого кола міжнародних нормативно-правових актів [7].

Під час кваліфікації діяння за статтею 438 КК України виникають труднощі під час застосування бланкетної диспозиції аналізованої нами статті, оскільки для кваліфікації діяння як порушення законів та звичаїв війни потрібно проаналізувати відповідність способів засобів знарядь вчинення злочину відповідним нормам міжнародного гуманітарного права, а також встановити причинно-наслідковий зв'язок між діянням та суспільно небезпечними наслідками. Також варто зазначити, що дія статті 438 КК України поширюється як на осіб, які є безпосередніми виконавцями кримінального правопорушення, так і на інших осіб, які відповідно до аналізованого складу кримінального правопорушення віддають накази вчиняти даний злочин. Проблемним питанням на практиці виступає те, що статтею 438 КК України не охоплюються суспільно небезпечні діяння, що можуть вчинятися стосовно цивільного населення або інших військовослужбовців власної сторони, але поширюється лише на діяння протилежної сторони міжнародного збройного конфлікту. Варто також відзначити, що під час кваліфікації кримінальних правопорушень міжнародного характеру, а особливо порушення законів та звичаїв війни слід звертати увагу на наявність досить таки неklasичної структури складу кримінального правопорушення, а саме необхідно застосовувати структуру, передбачену нормами міжнародного гуманітарного права, яка охоплює декілька елементів, зокрема, серед яких, матеріальний елемент, ментальний елемент та контекстуальний елемент. Важливим питанням під час дослідження та кваліфікації діяння як порушення законів та звичаїв війни є визначення поняття стану збройного конфлікту, яке на практиці не повинно обмежуватися районами реальних бойових дій і дії на всій території, яка перебуває перед юрисдикцією воюючої сторони. Доцільним для кваліфікації суспільно небезпечного діяння як порушення законів та

звичаїв війни є застосування поняття «міжнародний збройний конфлікт», і тут виникає питання: що ж варто розуміти під міжнародним збройним конфліктом? Під міжнародним збройним конфліктом варто розуміти будь-яке зіткнення між двома або більшими більше державами як суб'єктами міжнародного гуманітарного права, яке пов'язане із застосуванням збройної сили, до якого, зокрема, належать як і випадки оголошення війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома і більше суб'єктами міжнародного гуманітарного права, так і випадки часткової або повної окупації території однієї держави іншою державою, пов'язаної із застосуванням збройної агресії, а також збройні конфлікти, у яких народи ведуть активну боротьбу проти колоніального панування іноземної окупації та російських режимів з метою здійснення свого законного права на самовираження. Початком міжнародного збройного конфлікту варто вважати здійснення першого пострілу, або якщо це пов'язане із захопленням певних територій, то з захопленням першого квадратного метра території іноземної держави [8].

Варто зазначити, що не слід кваліфікувати як порушення законів та звичаїв війни та відносити до збройних конфліктів міжнародного характеру випадки порушення внутрішнього режиму та внутрішнього порядку в державі, а також виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як масові заворушення, безладдя, окремі акти насильства та інші акти аналогічного характеру, терористичні акти, окремі акти насильства, оскільки вони не є збройними конфліктами міжнародного характеру. Під час кваліфікації діяння як міжнародний збройний конфлікт варто чітко дотримуватися положень міжнародного гуманітарного права, в яких окреслено способи та засоби ведення війни, які є забороненими.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що конструкція статті 438 КК України, а саме бланкетна диспозиція аналізованої статті Закону України про кримінальну відповідальність

призводить до необхідності аналізу міжнародних нормативно-правових актів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України для аналізу складу кримінального правопорушення та кваліфікації його як порушення законів та звичаїв війни. Провівши детальний аналіз праць науковців, а також практики застосування статті 438 КК України, варто зазначити, що правильність кримінально-правової кваліфікації, а отже й оцінка дій особи, яка обвинувачується у вчиненні зазначеного кримінального правопорушення, а також подальше притягнення зазначеної особи до юридичної відповідальності, невід'ємно пов'язана з точним детальним аналізом положень міжнародного кримінального права, а також норми міжнародного гуманітарного права міжнародних договорів, конвенцій, які покликані врегулювати визначення поняття порушення законів та звичаїв війни. Серед таких нормативно-правових актів варто відзначити женевську конвенцію, а також додаткові протоколи до неї, які визначають статус військовополоненого, статус комбатантів та не комбатантів, а також способи та засоби ведення бойових дій, які відповідно до Міжнародного кримінального права є забороненими та неприпустимими для застосування.

Література

1. Вановська І. М., Джус О. А., Іляшко О. О., Копотун І. М., Коропатнік І. М., Первак І. О., Петков С. В., Попков Б. О., Скрябін О. Л., Стецюк С. П., Скриньковський Р. М., Сопільник Л. І., Трубчанінов М. А., Хан Є. В., Шемчук В. В. *Україна під час російсько-української війни 2014–2023 рр.: генеза національної стійкості крізь призму наукових досліджень: монографія* / За заг. ред. Б. Попкова, С. Петкова. Київ: Видавництво Ліра-К. 2023. 272 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Авт.

- колектив: Ануфрієв М. І., Дубенко О. І., Золотарьова М. К., Грицай Т. Г., Колб О. Г., Копотун І. М., Коропатнік І. М., Міненко С. І., Микитюк М. А., Муляр Г. В., Павлюк О. О., Петков В. П., Петков С. В., Пономарьова Т. І., Ховпун О. С., Часова Т. О.; За заг. ред. Копотуна І. М. Київ: «К Н Т», 2023. 932 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Станом на 1 вересня 2023 року / Авт. колектив: Ануфрієв М. І., Боднарчук О. Г., Вітвіцький С. С., Данилевська Ю. О., Дрозд О. Ю., Дрофич Ю. В., Дубенко О. І., Журавльов Д. В., Золотарьова М. К., Козяр Р. Я., Колб О. Г., Копотун І. М., Леоненко М. І., Леоненко Т. Є., Лошицький М. В., Макарова Т. П., Микитюк М. А., Міненко С. І., Муляр Г. В., Назимко Є. С., Павлюк О. О., Пасіка С. П., Петков В. П., Петков С. В., Пономарьова Т. І., Скриньковський Р. М., Сопільник Л. І., Стратонов В. М., Топчій В. В., Хмиз М. В., Чубенко А. Г.; За заг. ред. Стратонова В. М. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2023. 1208 с.
 4. Настільна книга слідчого (дознавача, детектива): теорія та практика, особливості провадження під час воєнного стану / Укл.: Ануфрієв М. І., Боднарчук О. Г., Бортняк В. А., Бортняк К. В., Вітвіцький С. С., Добрянська Н. В., Дрозд О. Ю., Дрофич Ю. В., Дубенко О. І., Золотарьова М. К., Комісаров С. А., Копотун І. М., Коропатнік І. М., Лошицький М. В., Микитюк М. А., Назимко Є. С., Павлюк О. О., Пасіка С. П., Петков В. П., Петков С. В., Пономарьова Т. І., Скриньковський Р. М., Чубенко А. Г. Київ: ВД «Професіонал», 2023. 788 с.
 5. Громовенко К. В., Грушко М. В., Мануїлова К. В. *Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 132 с.
 6. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року // *Офіційний*

веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення: 15.09.2023).

7. Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій (правила ведення війни) // *Матеріали Волонтерського руху «Адвокати ЗСУ»*. URL: <https://pravo-ua.com/mobilizayion/zaboroneni-metody-i-zasoby-vedennya-voennyh-dij/> (дата звернення: 15.09.2023).
8. Короткий Т., Заворотько І. Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України // *Матеріали Центру інформації про права людини*. 13.06.2022. URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovuyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuye-u-vijni-proty-ukrayiny/> (дата звернення: 15.09.2023).
9. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2022. 244 с.
10. Порухення законів та звичаїв війни: особливості кваліфікації ст. 438 КК України проаналізувала суддя ВС Наталія Марчук // *Матеріали Верховного Суду*. 01.11.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1345046/> (дата звернення: 15.09.2023).

References

1. Vanovska I. M., Dzhus O. A., Iliashko O. O., Kopotun I. M., Koropatnik I. M., Pervak I. O., Petkov S. V., Popkov B. O., Skriabin O. L., Stetsiuk S. P., Skrynkovsky R. M., Sopilnyk L. I., Trubchaninov M. A., Khan Ye. V., Shemchuk V. V. *Ukraina pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny 2014– 2023 rr.: geneza natsionalnoi stiikosti kriz pryzmu naukovykh doslidzhen: monohrafiia* / Za zah. red. B. Popkova, S. Pietkova. Kyiv: Vydavnytstvo

- Lira-K. 2023. 272 s.
2. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy / Avt. kolektyv: Anufriiev M. I., Dubenko O. I., Zolotarova M. K., Hrytsai T. H., Kolb O. H., Kopotun I. M., Koropatnik I. M., Minenko S. I., Mykytiuk M. A., Muliar H. V., Pavliuk O. O., Petkov V. P., Petkov S. V., Ponomarova T. I., Khovpun O. S., Chasova T. O.; Za zah. red. Kopotuna I. M. Kyiv: «K N T», 2023. 932 s.
 3. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy. Stanom na 1 veresnia 2023 roku / Avt. kolektyv: Anufriiev M. I., Bodnarchuk O. H., Vitvitskyi S. S., Danylevska Yu. O., Drozd O. Yu., Drofych Yu. V., Dubenko O. I., Zhuravlov D. V., Zolotarova M. K., Koziar R. Ya., Kolb O. H., Kopotun I. M., Leonenko M. I., Leonenko T. Ye., Loshytskyi M. V., Makarova T. P., Mykytiuk M. A., Minenko S. I., Muliar H. V., Nazymko Ye. S., Pavliuk O. O., Pasika S. P., Petkov V. P., Petkov S. V., Ponomarova T. I., Skrynkovskyy R. M., Sopilnyk L. I., Stratonov V. M., Topchii V. V., Khmyz M. V., Chubenko A. H.; Za zah. red. Stratonova V. M. Kyiv: Vydavnychiy dim «Profesional», 2023. 1208 s.
 4. Nastilna knyha slidchoho (diznavacha, detektyva): teoriia ta praktyka, osoblyvosti provadzhennia pid chas voiennoho stanu / Ukl.: Anufriiev M. I., Bodnarchuk O. H., Bortniak V. A., Bortniak K. V., Vitvitskyi S. S., Dobrianska N. V., Drozd O. Yu., Drofych Yu. V., Dubenko O. I., Zolotarova M. K., Komissarov S. A., Kopotun I. M., Koropatnik I. M., Loshytskyi M. V., Mykytiuk M. A., Nazymko Ye. S., Pavliuk O. O., Pasika S. P., Petkov V. P., Petkov S. V., Ponomarova T. I., Skrynkovskyy R. M., Chubenko A. H. Kyiv: VD «Profesional», 2023. 788 s.
 5. Hromovenko K. V., Hrushko M. V., Manuilova K. V. *Mizhnarodno-pravove rehuliuвання zbroinykh konfliktiv*. Odesa: Vydavnytstvo «Iurydyka», 2023. 132 s.
 6. Zhenevski konventsii pro zakhyst zhertv viiny 1949 roku // *Ofitsiyni veb-*

- sait *Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (date of access: 15.09.2023).
7. Zaboroneni metody i zasoby vedennia voiennykh dii (pravyla vedennia viiny) // *Materialy Volonterskoho rukhu «Advokaty ZSU»*. URL: <https://pravo-ua.com/mobilizayion/zaboroneni-metody-i-zasoby-vedennya-voyennyh-dij/> (date of access: 15.09.2023).
 8. Korotkyi T., Zavorotko I. Zaboroneni zasoby ta metody vedennia boiovykh dii, yaki Rosiia vykorystovuie u viini proty Ukrainy // *Materialy Tsentru informatsii pro prava liudyny*. 13.06.2022. URL: <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuye-u-vijni-proty-ukrayiny/> (date of access: 15.09.2023).
 9. Movchan R. O. «Voienni» novely Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: pravotvorchi ta pravozastosovni problemy: monohrafiia. Kyiv: Norma prava, 2022. 244 s.
 10. Porushennia zakoniv ta zvychaiv viiny: osoblyvosti kvalifikatsii st. 438 KK Ukrainy proanalizuvala suddia VS Nataliia Marchuk // *Materialy Verkhovnoho Sudu*. 01.11.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1345046/> (date of access: 15.09.2023).